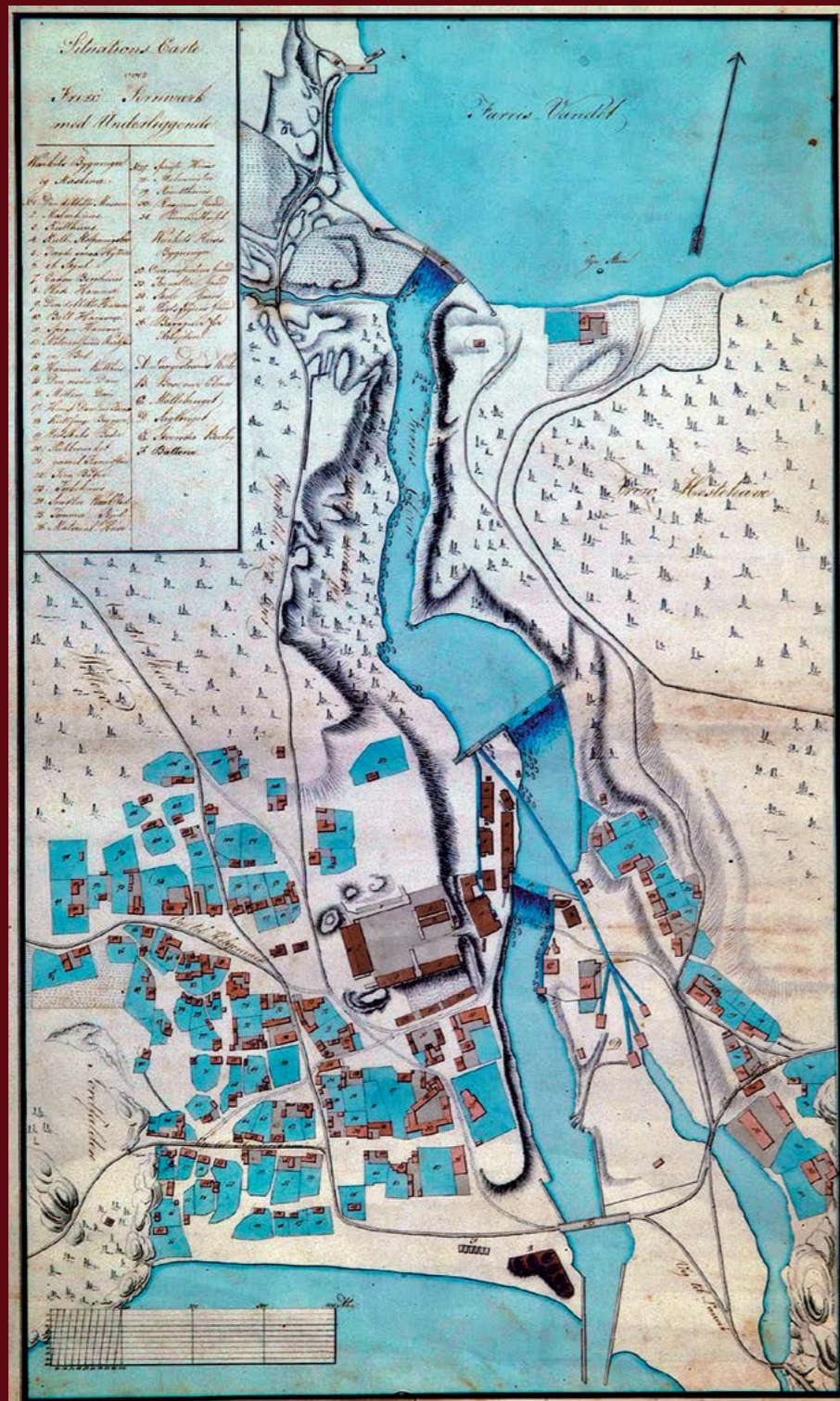

FRITZØE JERNVERK TIL FORTUNA

En bariant av denne artikkelen er trykket i Fortuna, tidsskrift for Nes Jernverksmuseum

Ragnar Kristensen
2008

Folk og bygninger ved Fritzøe jernverk

av Ragnar Kristensen

Bydelen Langestrand i Larvik fremtrer som en sørlandsidyll med havet rett ut, sandstrand mot det blå element og hvitmalte trehus. Det er nærliggende å assosiere til det blide Sørland, men historien er boktavelig talt grimmere enn som så. Sotinger kalles de av bydelens innbyggere som er født inn i republikken Langestrand. Fra 1643 og frem til 1868 slapp Fritzøe jernverks masovn ut røk og la sot over bydelens hus, hager og innbyggere. Bydelen Langestrand er ingen typisk sørlandsidyll, men et av Norges eldste industrisamfunn. Verkssamfunnet frembragte en selvrådig, stolt og selvbevisst mennesketype i et lokalmiljø adskilt fra Larvik by. Allerede i 1877 fikk bydelen en av landets tidligste velforeninger, Langestrands Nyttige Selskab.

De siste tiårene er det kjempet for bevaring av sentrale eiendommer og miljøer med lange røtter i grevskaps- og jernverkshistorien på Langestrand. Til tross for verneplanen fra 1985 har bydelen lidd mange smertelige tap og fokuset rettes i dag spesielt mot miljøet og rommene mellom bygningene.

Boken om Fritzøe Værk og Langestrand ble til på denne bakgrunnen, i et samarbeid mellom Langestrands Nyttige Selskab og Fortidsminneforeningen. Boken ble finansiert av Langestrands Nyttige Selskab med bidrag fra Fortidsminneforeningen. Et stor løft for en bydelsforening. Bokens byggestener ble pantebøker, branntakster, historiske kart og tolkninger av det som gjemmer seg bak endrede ytre overflater. Denne artikkelen bygger på materialet bokarbeidet frembragte og på nytt stoff som kom til i etterkant av utgivelsen.

HISTORIE OG TOPOGRAFI

Langestrand og Hammerdalen ligger mellom Larviksbukten i syd og Farrisvannet mot nord, med byen Larvik på østre side og Brunlanes på vestre. Fra det høyereliggende Farrisvannet leder Farriselven ned gjennom et dalføre til Larviksbukten og havet. Elven var allerede på 1500-tallet drivkraft for sager og utgangspunkt for industrireisningen i regi av Jernskjeggene og senere Langefamilien. En mørk og stormfull natt i 1651 raste Jernskjeggene og Langenes renessanseresidens, den myteomspundne Fresjeborgen, ut i Farrisvannet, forteller kildene.

Jernskjeggene, Langefamilien og grev Ulrich Friedrich Gyldenløve har tilført bydelen en forlokkende aura. Langene spilte rollen som industrigründere. Gyldenløve overtok og samlet Langenes og andres eiendommer med lirk og tvang. I 1671 var grevskapet et faktum og Langene forlengst utmanøvrert. Langefamiliens pionerjernverk gikk en gylden fremtid i møte som det dansk/norske monarkiets stolthet og viktig leverandør til marine og hær, men mest kjent for de bevarte kunstnerisk fremragende tremodellene og jernovnene. Parallelt ble Fredriksvern bygget opp med forsvarsverk og flåtehavn. Så lenge det varte var Fritzøe verk en skinnende stjerne på dobbeltmonarkiets himmel, og Larvik/Langestrand sentrum i Norges eneste virkelig gjennomførte grevskap.

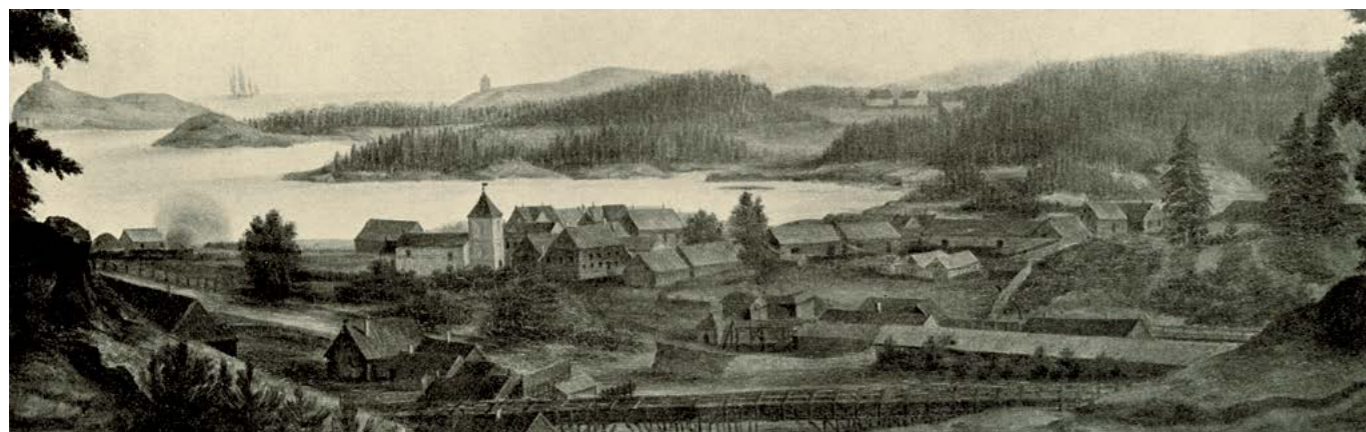
Industrien vokste frem langs Farriselven i dalføret Hammerdalen. Hammerslagene fra vandrevne stangjærns- og spikerhammere ga gjenlyd og navn til området. Arbeidere, funk-

Kartet på motstående side ble tegnet i 1802 av byggmester Hans Christian Lind, Langestrands store arkitekt som slo seg ned her i 1794 etter å ha praktisert i Christiania. Kartet over verkets bygninger omfatter også boligbebyggelsen på Langestrand. Verksbygningene er nummerert og forklart i en indeks øverst til venstre. Kartet er nøyaktig utført, med unntak av bygningers bredde og lengde som viser avvik. Et eksemplar av kartet tilhører Fritzøe Museum. (Larvik Museum)

Skisse av Fritzøe verks sentrale områder fra Farrisvannet gjennom Hemmerdalen og ned til området rundt masovnen. Utført i midten av 1700-årene.

Under: Utsnitt av akvarell utført ca 1800. Kunstneren har nok hatt sitt utsiktssted i nærheten av dagens Trudvang, nordøst over Hammerdalen. Beveger vi oss lenger sydover til Kongegaten (før Kongsveien) ville perspektivet ikke vært så ulikt. En reisende på denne tiden ville kommet til Langestrand over Kongsveien. Den gamle masovnen fra 1751 og Kullepladsen samt snekkerverksted og materialtørkehus sees på denne akvarellen. Originalen eies av grev Ahlefeldt.

sjonærer og ledersjikt bosatte seg fra dalførets avslutning og vestover inn på selve Langestrand. Etter hvert også østenfor Farriselven i bakkene opp mot Larvik by.

EN REISE I JERNVERKSTIDEN

Tidligere kom man til Langestrand på Kongsveien, vestenfra fergestedene ved Lågen over høyden som kalles Nanset og ned gaten som heter Kongegaten. Der åpnes et perspektiv tvers over Saggården, Hammerdalen og Farriselven mot Langestrands kirke og kirkegård. Beliggende like ved skrenten som skiller dalføret og den lange bakken mot stranden.

Den reisende fortsatte ferden ned til Saggården og fulgte elven et lite stykke nordover gjennom sagbruks- og møllevirksomhet inntil han krysset Farriselven og gikk rett mot den store masovnen på østsiden av elven, oppunder plataet som i dag kalles Øvre Verksgård. Til Øvre Verksgård ble trekull og jernmalm bragt inn og lagret, før frakt over broen til masovnkranen. Fra masovnens fot vandret den reisende en kort stigning opp til

Langestrand, forbi jernverkets forvaltergård på venstre side. På høyre side lå små tømrede jernproduktlagre på rekke. Der Verkensgården inntil nylig lå åpen som et torg, var det dengang lagerbygninger og en inngjerdet plass for oppbevaring av råjern. Vegg i vegg med lagerkomplekset bodde verkets pliktfogd med eget fengsel i sidefløyen.

Umiddelbart sydøst for portbygningene, der Larvik Museums kontorer er i dag, lå Langestrands kirke som en pendant til oberinspektøranlegget hvor maktens sentrum og grevens stedfortreder oberinspektøren befant seg. Vår reisende fortsatte nordover. Først forbi obermarsmesterens bolig rett nord for oberinspektøranlegget. Deretter snekkerverkstedet hvor de berømte tremodellene ble skåret, for deretter å bli utgangspunkt for støpeprosessen. Flankerende snekkerverkstedet lå tørkehus og materiallager. Bakenfor bodde belgmakeren. Forbi disse verksrelaterte bygningene førte veiene videre til Stavern mot sydvest, strandstedet Helgeroa i vest og Skien mot nord. Nordover ledet en gren av Kongs-

veien langs dalføret over Eiet og ned til en utskipningshavn ved Farrisvannet.

En strekning av veien til Helgeroa het Wellerødgaden (i dag Kirkegaten); Langestrands hovedgate hvor den lokale kjøpmanns, masmester og byggmester-/håndverkereliten etterhvert samlet seg.

STRANDSTED BLE VERKSSAMFUNN

Strandsitterne med fiske som næringsvei var nok kjernen i det opprinnelige Langestrand. Beboelsen nederst mot Batteristranda antas å være den eldste. Men også i jernverkssammenheng er det snakk om betydelig aldersdybde. Langestrandsbebyggelsen vokste frem i et område fra sjøen og oppover den lange bakken til Eiet, høyeste punkt før terrenget skråner ned mot Farrisvannet. I øst avgrenset av skrenten ned til Hammerdalen/Farriselven og mot vest av fjellknauser. Det eldste Langestrand tilhørte strandsitterne som i begynnelsen av 1700-årene fremdeles var et markant innslag blant den voksende jernverkstilknyttede befolkningen.

Nils Langes jernverk fra 1643 dannet forutsetningen for et konsentrert miljø av spesialarbeidere i området. Produksjonen var kanskje ikke så ubetydelig som man kan få inntrykk av? At mange av de sentrale bygningene ble fornyet i 1690-årene kan tyde på at Gyldenløve overtok et utviklet og fungerende jernverk. Jernverket la tyngdepunktet nærmere Hammerdalen, og verkets og grevskapets administrasjon dannet en toneangivende kjerne i og utenfor dagens Verkensgård. Ikke bare danneleskultur utgikk fra denne verkseliten. Deler av oberinspektøranlegget har vist seg å ha den eldste kjente forekomsten av retthugget

laftenov registrert i Norge. Novutformingen, som ellers kjennes fra midten av 1700-tallet og oppover, ble her benyttet i 1706. Jernverket har ganske sikkert influert lokal byggeskikk med foregangsimpulser.

Langs Kongsveien ble det tidlig etablert eiendommer med brukere av blandet sosial status. Langs veien vestover til Helgeroa utviklet det seg et lokalt høyerestandsmiljø. Sydvestover, langs veien til Stavern, øket innslaget av grupper med lavere sosial status jo nærmere utkanten og stranden man kom - dagarbeidere, spesialarbeidere, sjøfolk og fiskere. I høyden på begge sider av Kongsveien mot Skien var det innslag av kullkjørere, verksarbeidere, håndverkere og sjøfolk. Den tradisjonelle sosiale blandingen besto likevel tross trender.

Særlig fra midten av 1800-årene forgikk en eiendomsfortetting og utvidelse av småsamfunnets fysiske omkrets som innebar en viss sosial ensretting av områder. Bybranner i Larvik i 1869, 1884 og 1902 bidro til innflytting og utbygging på Langestrand. Til dags dato har Langestrand likevel beholdt et sosialt og yrkesmessig mangeartet miljø.

Utsnitt av akvarell av Larvik og Langestrand utført nærmere 1780. Viser den sentrale delen av Langestrand med kirketårnet som rager opp over bebyggelsen. Ved kirken lå også oberinspektøranlegget. Legg merke til bryggene ved Farriselvns utløp. Her ble jernmalmen losset og røstet i røstingsovner på stranden ved siden av. Farriselvns utløp har vært en trygg havn for fiskere. Selve jernverket er nok kommet litt i bakgrunnen på denne avbildningen. (Originalen eies av Larvik Museum)

Til høyre: Støperiet og smia fra 1854 på venstre side og jernmagasinet fra 1920/30-tallet på den andre siden. Inntil magasinet ble revet i 2006 dannet bygningene en verksgate slik det kunne oppleves gjennom hele jernverkstiden.

FRA VERKSGATE TIL VERKENSÅRD
Verkets forskjellige bygninger for produksjon, lagring, administrasjon og beboelse lå som perler på en snor langs Kongsveien - datidens E-18. Bygningsstrukturen var sammenfiltret med det sivile liv i og utenfor bedriften. Den offentlige hovedfartsåren Kongsveien bandt de forskjellige bygningsgruppene og funksjonene sammen i en verksgate. Gjennom Lange- og grevskapstiden (1643-1805), bestyrertiden (1805-1817), de fire Larviksborgers sameierskap (1817-1835) og første fase av Treschows eierskap (1835-1854) var Langstrand og Hammerdalen et integrert område. Skillet mellom bedrift og boligområde var ikke så markant som det ble senere.

Etter Treschows overtagelse i 1835, parallelt med liberalismens gjennombrudd, ble jernverkets bygningsstruktur endret. Klarere skille mellom kapital og arbeid, arbeidstid og fritid - på samme måte klarere skille mellom bedriftens produksjons og lagerbygninger på den ene siden og boligmassen med små selvstendige bedrifter på den andre siden.

På verksmuseet finnes bokverket Nicholson's Practical builder i 1850-utgaven. Bokverket har kanskje tilhørt Michael Tres-

chow? I dette verket finnes fortegningsene til verksporten og portbygningene som ble oppført i 1854 etter forbildet av porten til et engelsk herremannsanlegg - klart etter Nicholsons fortegnings. Råjernlageret, pliktfogdens bolig fra 1699 og ulike lagerskur ble revet og plassen som oppsto ble lukket inne av portanlegget og omkransende bygninger. Kongsveien ble sperret av en lang bygning for produksjon av kjetting. På sørøstsiden et større magasin med staller. Den nydannede plassen ble hetende Verkensgården.

Verkensgården ble til i jernverkets siste ekspansive fase under Michael Treschow. Eldre hammerbygninger var allerede erstattet med nye. Masovnen var, etter mellomspillet på Moholt, flyttet fra den gamle plassering oppunder Øvre Verksgård inntil en mektig forstøtningsmur av gråsten med transportveier som klamret seg til det bratte murmassivet. Stenmurene lenger nord i Hammerdalen representerer den lange jernverksepokens avslutning. Kanskje er stenene og jernankrene gjenbruk etter den eldre masovnen?

Teglstenen var den nye tidens foretrukne byggemateriale, selv om man fremdeles oppførte mye i panelt bindingsverk. Der den gamle masovnen hadde stått ble det oppført en teglbygning som rommet valseverk med datidens ypperste teknologi. Den gamle mas-

ovnsplassen på det høyereliggende plataet ble nå til Øvre Verksgård. Denne sentralt beliggende lagerplassen for jernmalm og trekull var det gamle jernverkets hjerte. Deler av det gamle jernverket ble liggende utenfor portene og bruken av bygningene ble endret til boligformål. Jernverksrelaterte yrkesbetegnelser mistet mening. Belgmakerens hus assosieres i dag med garverfamilien Amundsen.

JERNVERKSMINNER

Denne vandringen begynner ved verksporten fra 1856 mot Nedre Fritzøegate. Verksporten kan oppfattes som uttrykk for et viktig historisk skille. Herskkelig og internasjonal i datidens stadig mer benyttete nygotiske uttrykk. Innenfor portene, i Verkensgården, er man definitivt på verkseierens grunn, klart adskilt fra boligområdet utenfor. For arbeiderne hadde den nye tiden allerede manifestert seg ved eksakte, punktlig arbeidsreglement og strenge disiplinære forføyninger.

Forvaltergården stikker seg ut som en enslig svale av en trebygning, en rest etter tiden da Larviksborgere, og før det, grever hadde hånden på rattet. Ellers er plassen dominert av Michael Treschows teglbygninger og senere tilføyelser. Snekkerverkstedet i to etasjer fra 1854 var et svært moderne innslag i sin tid. I årene etter gjorde teknologiske nyskapninger som båndsg og fres sitt inntog og industria-

liserte snekkeryrket. Verkensgården er den sentrale plassdannelsen fra jernverkets siste 14 år. De forutgående 210 år hadde verket sin plassdannelse på plataet over Verkensgården.

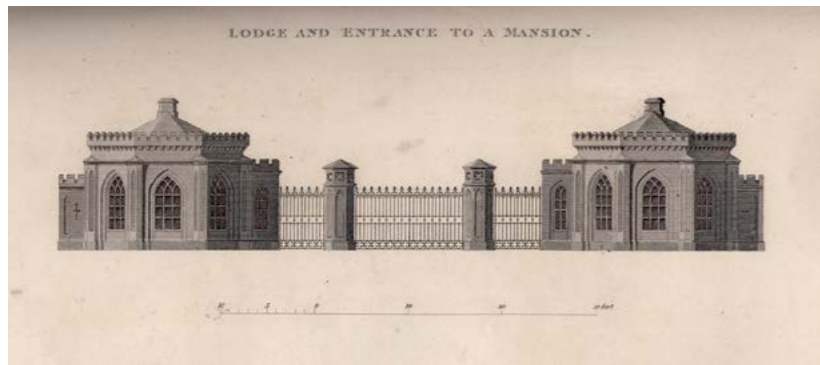
På Øvre Verksgård, over snekkerverkstedet, finnes en sjelden overlevning etter jernverket. Klokkeboden har fått sitt navn etter verksklokken på taket, men ble oppført før 1856, uten klokke, som materiallager for snekkerverkstedet. Mye kan tyde på at bindingsverkskonstruksjonen kan være gjenbruk etter enda eldre boder. Bygningen har et uvanlig stort innslag av smårutede vinduer i stort format. Godt, naturlig lys må ha vært en forutsetning for å kunne plukke ut de rette materialkvalitetene til snekkerbruk.

Plassens nordvegg dannes i dag av et stort lagerkompleks oppført fra ca.1900 og oppover til 1940-tallet. Lagerbyggene representerer de tidligere kullagrene som likeledes omkranset denne sentrale plassdannelsen i grevenes og Larvikborgernes jernverk. Det gamle jernverket var bygningsmessig preget av panelt bindingsverkskonstruksjoner, gjerne lagre og hammerbygninger. Lagerkomplekset består av en langsgående bygningskropp med fløyer ut mot sentrum av Øvre Verksgård - som en kam med tenner. Den eldste vestlige fløyen

Verkensgården er i dag preget av anleggsarbeider. Den tidligere åpne plassen utstyres med et parkanlegg på et hevet platå og gateløp på hver side. Til høyre utenfor bildet ligger Larvik Museums bygninger og den gamle forvaltergården. Plataet bak og over snekkerverkstedet fra 1856 midt på bildet, er Øvre Verksgård, plassdannelsen som helt siden jernverkets opprettelse i 1643 forsynte masovnen med trekull og jernmalm. Masovnen lå da til høyre i bildet bak trærne som sperrer noe av utsikten.

Bildet til venstre viser Øvre Verksgård i dag. Lagerbyggene i panelt bindingsverk er i en tradisjon fra de eldste jernverkstider.

Under: Nicholsons fortegnings til portbygninger for et herregårdsanlegg, 1850-utgaven. Forfatterens eie.

Fotografier satt sammen til utsnitt/panorama over verksområdet etter jernverkets opphør i 1868. Bildene er fra annet kvartal av 1880-årene. I forgrunnen til venstre sees valseverket fra 1852 og til venstre for valseverket terrenget de eldre masovnene var bygget opp mot. I terrenget sees flere partier med rester av mur av stablet sten, deriblant veien, beskrevet som adkomst til Kullepladsen i 1751. En eldre trebygning tyder på at det også var forstøtningsmurer i bunnen av skråningen opp mot Øvre Verksgård. Over valseverket ser vi lagerskur som sannsynligvis ble oppført i siste del av jernverkstiden da kullet ble lagret ved Kullveien øverst til høyre i bildet. De store forstøtningsmurene bak masovnen fra 1845 sees i midten. (LNS fotoarkiv)

nærmest Langestrand ligger midt imot det gamle snekkerverkstedet slik trelastlageret gjorde i eldre jernverkstid. Sett fra Fritzøegate eksisterer ennå miljøet rundt snekkerverkstedet, og opplevd fra Øvre Verksgård er miljøet fra jernverkstiden levende.

KULLEPLADSEN OG MASOVNENE

Øvre Verksgård er en yngre betegnelse. Inventarietaksten fra 1751 navngir plassen slik:

Veyen til Kullepladsen, er ligeledes i god stand, understøttet med muur pa den ene side.

Her får vi samtidens navn på Øvre Verksgård: "Kullepladsen", og vi får vite at tilførselsveien var forsterket med murverk - antagelig stablet gråsten. Sammenligner vi de bevarte veianleggene på samme sted med gamle kart, ser vi at veien fra forvaltergården opp til Øvre Verksgård samsvarer med kart og beskrivelse. Denne veien er underbygget med stablet gråsten. Detaljer i området kan være endret, men totalbildet besto inntil nylig.

Legger vi de samme utsnittene av kartene fra 1688, 1802 og 1820 over et moderne kart ser vi at situasjonene samstemmer så godt at vi kan plassere den nedrevne dobbelte masovnen fra 1751 i Valseverkets sørvestlige hjørne. Her lå inntil vinteren 2007 store stablede gråstensmurer. Flere murpartier og

terrenget langs valseverkets vestre fasade ble fjernet denne vinteren og er nå erstattet med moderne bruddsten fra stenindustrien.

Etter bortgravningen kom det for dagen en rad fundamentsten som definitivt er eldre enn valseverket og samsvarer med masovnens eldre plassering. Man kan vanskelig vite om det dreier seg om masovnen fra 1751 eller tidligere nedrevne utgaver. Det kan dreie seg om masovnshytten fra en av periodene, eller eldre murer som fikk ny funksjon eller ble omstablet/nybygget da taubanen fra tresliperiet på østsiden av Farriselven ble etablert i 1880-årene. I 1751 ryddet man området slik:

Thi blev den 19de April A:C, ved saamegens folke hielp, som fornøden giøres, og saa mange Gaste som paa den Tid af Aaret var at erholde, Anfanget med Den gamle Mars:Ovns rivning, den derAf faldene Mængde Braates bortførsel Og Pladsen, til den nye Mars:Ovns bygning, i gien at rødig giøre og tillave.

I forbindelse med byggingen av den nye masovnen i 1751 ble det oppført murverk mellom masovnen og terrenget mot Øvre Verksgård eller Kullepladsen:

Den nye Graa Steens-Muur, opsadt uden for deen gamle, til Styrkke imod Bakken paa den Vestre side af Mars=Ovnen.

Fotografier som kan dateres til annet kvartal av 1880-årene, viser forstøtningsmurer

i terrenget ved sydenden av valseverket og oppunder Øvre Verksgård. De stablede gråstensmurene under og ved Øvre Verksgård er fysiske spor etter den eldre industrihistorien og jernverkstiden. Til tider kunne man her snuble i gammelt stangjern som ble blottlagt etter tele og regnvær. Både den folkelige mytiske historiebevissthet og forskerens kjølige analyser kan nærre seg av slike urørte og urydige "ubetydeligheter". Det er blitt moderne å estetisere og kontrastere natur og miljø mellom kulturminner. Derfor bør det kritiske kulturminnefokus rettes mot vern av rommene mellom bygninger og terrengets hemmeligheter. Kullepladsen eller Øvre Verksgård med nærliggende terreng, er et sentralt og bevaringsverdig teknisk/industrielt minne med røtter ned til tidlig 1600-tall.

Den dansk/norske industrihistorie er representert på Øvre Verksgård med en kontinuerlig, enkel byggetradisjon; panelt bindingsverk, store og enkle lagerbygninger, plassdannelsen, "urørt" terreng, veifar samt gamle og forskjelligartede forstøtningsmurer av gråsten. Tildels bruddsten og i stor grad også natursten av typen Langestrand er rik på fra naturens hånd; avsllepne etterlatenskaper etter istidens masseforflytninger. Sentrale byggverk i huggen eller velformet bruddsten kan være norm ellers, men til grunnmur og forstøtningsmurer var naturens eget tilvirkede byggemateriale ofte godt nok på Langestrand.

Vi forlater Øvre Verksgård og passerer forvalterboligen oppført i 1693. Det er tvilsomt om dagens utgave er helt lik den opprinnelige. I 1746 ble bygningen omfattende reparert og fornyet slik vi ser den i dag. En staselig patrierbolig slik man også kan se langs Larviks Storgate og bortover i Kirkestredet. Gården er svært autentisk med gammel panel, vinduer og hoveddør i god behold. Et arkiv over epoker i verkets historie.

DET ELDESTE FRITSØEHUS

Ingen annen bygning i Vestfold er utgangspunkt for så spennende forbindelseslinjer til tåkeomsluttede og mytebelagte hendelser i fortiden som barokkanlegget rett utenfor verksporten. Oberinspektøranlegget med mulige røtter i tidlig 1600-tall er neste stopp.

I 1999 og 2001 ble deler av anlegget revet, men hoveddelen står fremdeles. Anlegget står ikke sosialhistorisk alene, men får en rikere koloritt ved naboskapet til Langesgate 4 og 6 i motsatt ende av kvartalet. Langesgate 6

Dette bildet viser som et drømmesyn øverst det forlengst nedrevne trekullageret fra 1845 med masovnens krans stikkende opp rett nedenfor til høyre. Man ser tydelig broen fra kransen over til terrenget oppunder trekullageret. Dette er det eneste kjente bilde av masovnen og dukket opp ved nitid gransking av et panoramafotografi fra midten av 1860-tallet.

Til venstre ser vi fundamentstenene som dukket opp da store gamle murpartier og skrånende terreng ble fjernet fra vestsiden av Valseverket i 2007. Det er uvisst hvor gamle murene og terrengformasjonen her var. Fundamentstenene samsvarer godt med tidligere masovners plassering.

Til høyre: Det søndre gårdstunet i oberinspektøranlegget Nedre Fritzøegt. 1. Der det nå er trappearrangementer var det før 1999 en fløy som på 1700-tallet inneholdt stall. Den røde tverrbygningen var opprinnelig driftsbygning og i den gjenstående østre delen er det fremdeles en tømmerkjerne datert 1706.

Under: Tunet slik det fremsto i 1920-årene. Til høyre den opprinnelige stallen som senere ble vaktmesterbolig. Den ble revet i 1999 for å gi plass til en allè/innkjøring fra Langesgate. Legg merke til det fine inngangspartiet fra tidlig 1800-tall og takarkene. (RA fotoarkiv)

tilhørte i 1800-årenes første kvartal masmes-ter på Moholt, Hans Iversen. Sammen med Nedre Fritzøegate 1 og 3 kan eiendommene i Langesgate kartfestes til 1688. Langesgate 4, 6 og oberinspektøranlegget/obermarsmestergården et eksempel på det sosialt differensierte Langestrand. Ulike sosiale lag i tett naboskap - grevens stedfortreder til masmester, kjøp- mann og sjømann. I øvre del av kvartalet lå jernverkets skolebygning oppført i 1720, men ødelagt av brann i 1960.

Mysteriet Nedre Fritzøegate 1-3 leder til en inventaribeskrivelse fra 1704. Legger man til beskrivelsen fra 1767 blottlegges en tankevekkende sammenheng som knytter anlegget til tiden før Gyldenløve - til det opprinnelige jernverket. I taksten fra 1777 heter det: *Den Saakaldede Ober Inspecteur Gaard paa Langestrand*. I 1704 omtales anlegget slik: *Fridt-søehuus med sine Bygninger oc Inventario*.

Fritsøehus er det manglende mellomledd mellom Langefamiliens Fresjeborg og Gyl- denløves Herregård. Langefamiliens renessan- seanlegg, Fresjeborgen, raste ut i Farrisvannet. Noe før katastrofen var Niels Lange død. Fam- ilien flyttet inn i residensen Fritsøehus på

Langestrand. Enken, Merete Lange, under- tegnet derfra sine brev ”fra Fritsøstranden”. Hun døde få år etter, og etterlot seg en sønn og en datter. Ida Lange ble verge for de to for- eldreløse barna. Hun kjempet forgjeves for å redde sagbruk og jernverk, ble motarbeidet og møtte liten forståelse hos myndighetene. Verket manglet dessuten privilegier. Helt til 1664 holdt hun bedriften gående inntil Ulrich Fredrik Gyldenløve iverksatte sine tildels brutale overtagelsesplaner. Ida Lange døde i 1667, og Niels og Merete Langes sønn Ove underskrev deretter sine brev selv, stedfestet ”Fritsøhus”. Anleggets plassering ville i tid- ligere tiders Langestrandstopografi kvalifisert til stedfestingen ”på Fritsøstranden”.

De to inventaribeskrivelsene fra 1704 og 1777 har felles trekk og det er sannsynlig at det dreier seg om samme anlegg. Kjernen i Fritsøehus som beskrevet i 1704, må i så fall ha opprinnelse før 1660-tallet. På bakgrunn av en dendrokronologisk undersøkelse vet vi at tverrbygningen, som ikke er gjengitt i 1704- beskrivelsen, må ha blitt bygget i 1706. Da in- ventarielistene mellom 1704 og 1718 mangler, vet vi ellers lite om arbeider utført etter 1704. Neste beskrivelse er fra 1777.

Forestillingen om Fritsøehus er holdt i hevd i folkelige forestillinger som kan være

riktige. En bygningsarkeologisk undersøkelse kan gi endelig bekreftelse og svar på hvor mye av Fritsøehus som er bevart. Anlegget ble an- tagelig utvidet i en eller flere etapper rundt 1700 da grevskapet administrasjon ble reformert, og anlegget ble bolig for grevens ober- inspektør. Barokkversjonen av anlegget må ha sin opprinnelse i denne perioden. 1688-kartet viser to bygninger uten fløyer. Det må være et opprinnelige og mindre anlegg. Den søndre bygningen anno 1688 er kartmessig identisk med senere kartfremstillinger av oberinspek- tørboligens sentralbygning. Fritsøe verk kan i så fall vise til en sammenhengende bygnings- masse fra verkets tidligste tid til den seneste.

I dag fremstår barokkanleggets dobbelttun amputert. Dobbelttunet dannes av våningshu- sene i syd og i nord, adskilt med den skrånne delvis nybygde tverrbygningen - opprinnelig driftsbygning. Nordre og søndre del av anleg- get er fremdeles forholdsvis intakt, men den sydvestre fløyen ble revet i 1999.

Som pendant til ”Fritsøehusanlegget” mot øst skal Niels Lange i 1642 ha oppført et ka- pelli der Gyldenløve senere oppførte eller utvi- det til et større kirkebygg. Beliggenheten ved siden av residensen Fritsøehus følger tidens herremannsbyggeskikk. Merete Lange, enken etter Niels Lange, skal ha blitt gravlagt under alteret i Langestrands kirke i 1656. Kartana- lyse bekrefter en slik hypotese om kapellets og Fritsøehus plassering. Kapellets plassering ville da vært omtrent ved Larvik Museums sydvestre hjørne, der den senere kirken fra 1692 også faller på plass.

OBERMARSMASTERENS GÅRD

I det man passerer ut porten fra Verkens-

gården legger man merke til to store og fint utførte støpte gravplater som er montert på portbygningenes vegger inn mot gården. Den østre er datert 1790 og minnes obermarsmes- ter Niels Friis Pedersen. Den vestre minnes hans kone, Elisabeth Friis født Horn, død 1783. Belgmaker- og bygmesterfamiliene Horn holdt forøvrig hus i Wellerødgaden (nå Kirkestredet). Niels Friis Pedersen tilhørte tidens overklasse av godt utdannede og tek- nisk kyndige bedriftsledere, bl.a. var han en kjent masovnskonstruktør. Velstående, lærd og godt orientert i europeisk samtid. Skiftet avholdt etter hans død forteller om rikholdig boksamling med mye vitenskapelig litteratur, og en omfattende korrespondanse hjemme og ute.

Ikke bare knyttes Friis Pedersen til jern- verkets ledersjikt, men også til obermars- mesterens gamle bolig tvers over gaten for portbygningene. Derved får vi et inntrykk av denne jernverksfamiliens hjem - om enn ut- videt i størrelse av senere eier bergråd Peter Petersen.

Fra Nedre Fritzøegate leder en smal passa- sje mellom en karakteristisk stallbygning fra 1867 og selve obermarsmesterens hus. Passa- sjen var inntil nylig en opprinnelig kjørevei, men fremstår nå som velfrisert, skarpkantet trapp. Her åpenbares et flott stykke snekker- håndverk i form av en Rokokko/Louis-seize port med overlys og godt utført skårne detal-

Over: Frontfasaden til oberinspektøranlegget. Den sentrale midtbyg- ningen ble forlenget på bekostning av fløyen til høyre med to vindusfag en gang før siste krig. Sentralbygningen har stor grunnflate og til tross for endringene er det mulig at Langenes Fritsøehus er iden- tisk. Gyldenløve skal ha vurdert å benytte dette anlegget som residens, men bygget i stedet ”Herregården” i Larvik. Det opprin- nelige Fritsøehus er nøyaktig beskrevet i en inventaribeskrivelse fra 1704, som er noe feil oversatt i Larviks- historiens gjengivelse.

Oberinspektøranlegget ca. 1865. Utsnitt.

Friis Pedersens inngangsdør fra siste del av 1700-tallet. En av de fineste bevarte gamle inngangsdørene i Larvik.

Bildet til høyre viser på venstre side den gamle masmesterboligen og tilføyelsen utført under bergråd Petersen i 1815 til høyre. På loftet skal det være spor etter to sammensatte tømmerkjerner. Uvisst om eldste del av bygningen opprinnelig tilhørte oberinspektøranlegget. Kan være en av bygningene gjengitt i inventarietaksten fra 1704. Det kan se ut som om den er gjengitt på kart fra 1688.

jer. Det kan ikke være tvil om at obermarsmesteren daglig benyttet denne hoveddøren. Slik knyttes gravplatene i Verkensgården til anlegget i Nedre Fritzøegate 3.

BERGRÅDENS GÅRD

Bygningens langfasade mot nord har en like tidstypisk empire tofløyet hoveddør med Hepplewhiteinfluert vifteformet overlys. Den vestre halvdel av bygningen med den fine empireportalen er føyet til av bergråd Peter Petersen rundt 1815. Den karakteristisk toetasjes empirebygningen i bakgården, som rommer Fritzøe Museum, ble oppført av Petersen i 1829 som bryggerhus og lager.

Få enkeltmennesker har preget Langestrand like mye som Peter Petersen. Han bestyrte jernverkseiendommene fra 1805 til 1815. I 1805 returnerte den siste greven grevskapet til kongen, da økonomien ikke kunne karakteriseres som sunn, og Petersen påtok seg rollen som bestyrer av verket.

Bergråd Petersens bestyrertid var preget av innovasjon og byggevirksomhet. Mange større bygninger på Langestrand ble oppført etter hans initiativ. Han planla og initierte flyttingen av masovnen til det skogrike Moholt.

Født i Trondhjem i 1767 som sønn av smed-

mester Peter Eriksen, student 17 år gammel og senere lærer ved ingeniørkorpset i København. Han studerte bergverksdrift i Sverige. I 1797 var han bergmester og kom til Fritzøe Værk. Han ble bestyrer av Fritzøe Værk i 1805 og fikk tittelen Bergråd i 1810. Petersen var kjent utenlands som bergverksmann og leverte tegningene til masovnen på Moholt.

Petersen hadde ry som en stridbar og vanskelig mann. Han lå ofte i strid med myndighetene om bagateller - av og til bare om noen kvadratmetre og grenselinjer. Han sluttet i stillingen som bestyrer for jernverket i 1815, men fortsatte lenge å bo i Nedre Fritzøegate nr 3. Gården henger sammen med nr 1, oberinspektøranlegget, og var skilt med en smal gang fra huset hvor jernverksmedeier etter 1817, Falch bodde. Naboskapet med Fritzøe Værks nye eiere skapte rivninger, sies det.

I 1818 var han suppléant for Larvik og Sandefjord til Stortinget - en tillitserklæring fra lokalsamfunnet. For mange vanskeligstilte langestrandsfamilier var han en velgjører med sterk sosial ansvarsfølelse. Petersen døde på alle måter redusert i 1850.

Fra obermarsmester Friis Pedersen til bergråd Peter Petersen går det en linje gjennom det gamle jernverkets historie. Teknisk innsiktsfulle personligheter med europeisk dannelse utgjorde en kunnskapsmessig og kulturell ryggrad i bedriften. Spesialarbeidere av andre nasjonaliteter skal ikke ha vært noe uvanlig syn på Langestrand i jernverkstiden. Der Langestrand senere kunne fremstå mer selvtilstrekkelig, kjennetegnes jernverkstiden av internasjonalt utsyn. Gunnar Christie Wasbergs karakteristikk "I takt med Europa" er på alle måter treffende.

DEN GAMLE OG DEN NYE BADSTU
Rundt svingen nord for obermarsmesterboligen ved Wellerødgadens munning, der den gamle Kongsveien delte seg til henholdsvis Skien og Helgeroa, ligger bygningen hvor mange av verkets kunstneriske uttrykk ble til. En lav, men relativt lang trebygning, nå et vertikaldelt bolighus, var opprinnelig verkets snekker- og belgmakerverksted.

I vinkel mot syd er en toetasjes bygning av pusset slagstein - materialtørkehus inntil midten av 1800-årene. Alderen er uvisst for begge bygningers vedkommende. I 1788 navngis de to bygningene som den "gamle badstu" og den "nye badstu". Badstu forstås som tørkehus. I 1802 ble trebygningen navngitt som snekkerverksted.

Østenfor snekkerverkstedet lå i jernverkstiden et stort kullhus med påbygget materiallager mot de to "badstuene". Lagerbygningene på Øvre Verksgård opprettholder i denne sammenhengen synsinntrykket og miljøet fra jernverkstiden: Materiallager, snekkerverksted og tørkehus.

Rundt midten av 1800-tallet ble både snekkerverkstedet og tørkehuset ombygget til boligbruk. Dessverre er det vanskelig å finne ut nøyaktig hvem som bodde i hver av de to bygningene da de gikk under samme matrikelnummer og innføring i folketellingene. Michael Treschows jernverksbestyrer Carl

Lobes og verkets stallmester var imidlertid blant beboerne den gang.

Selve området hvor disse bygningene ligger ble etterhvert hetende Løgesletten etter jomfru Løge, og deretter Langestrands torg. Det opprinnelig store, åpne arealet som dannet Wellerødgadens begynnelse ble med tiden noe gjenbygget, men hadde opprinnelig her en utvidelse i trompetform.

ENIGHEDS KIRKE

Ved trompetens munnstykke, et stykke opp i Wellerødgaden, ble Langestrands nye Enigheds kirke oppført og innviet av daværende jernverksmedeier og prost, Johan Friedrich Sartz, i året 1818. Den gamle kirken nede ved oberinspektøranlegget ble revet i 1811. Kirkegården ble raskt flyttet til "Langestrands tak" lenger opp i Wellerødgaden, hvor utsikten var som fra Olympen utover fjord, by og jernverk. Folk flest på Langestrand finansierte og fikk bygget kirken, i utgangspunktet mot øvrighetens vilje.

Den lille, oktagonale trekirken er et vakkert skue, tidligere beliggende i landlige omgivelser som et tempel i forestillingene om Arkadien. Her oppe ble buskapen sendt ut på beite på almenningene, og det må ha hersket en pastoral idyll helt i tråd med de romantiske hyrdeforestillingene samtiden dyrket. Den lille kirken har forbilder i linje fra romerske mausoleer og tempelbygg til C.F.Hansens lystgårdbygninger i Altonaområdet - en oktagonal klassisk tradisjon som fikk en verdig utløper øverst på Langestrand. Innvendig er kirken en del endret og hadde opprinnelig sentralt plassert prekestol montert høyt oppe på en stor, kvaderdekorert obeliskformet fondvegg flankert

Bergråd Petersens inngangsdør fra 1815. Overlys i en Hepplewhiteinfluert stil som er karakteristisk for Larvik.

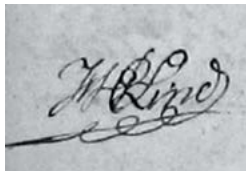
Nederst til venstre snekkerverkstedet og materialtørkehuset. I 1788 navngitt som den gamle og den nye "badstu". Til venstre for disse bygningene er Øvre Verksgård og lagerskurene i panelt bindingsverk. Det eldste lagerskuret fra ca. 1900 ligger parallelt inntil Nedre Fritzøegate og gjenskaper miljøet fra jernverkstiden da dette var en viktig bygningmessig sammenheng. I dag diskuteres om Øvre Verksgård skal utvikles til boligområde med rekkehusbebyggelse.

Til høyre: Enigheds kirke. Bygningen har fine detaljer og mye intakt av opprinnelige bygningsdeler.

I kirken finnes mange gjenstander og malerier fra Langestrands eldre kirke. Kirkegården har fine eksempler på støpte monumenter, gravplater og kors.

Over: Lind seniors signatur 1809. Under: Lind juniors 1824.

Kirkegaten 8, sannsynligvis oppført en gang på 1700-tallet var hjemmet til jernverkets byggmester, Hans Jansen Horn, i siste del av 1700-årene. Både hovedhus og bakfløy gjenfinnes på Linds kart fra 1802.

av fakler - motstående et søylebåret galleri som fremdeles er bevart. Kun en erfaren arkitekt kunne tegnet et slikt bygg, og han fantes i jernverkets umiddelbare nærhet.

BYGGMESTERGATEN

Vi vandrer tilbake til snekkerverkstedet. Nede i bakken passerer vi en unnselig trebygning med en dominerende ark på taket. Trefags halvgamle vinduer og skyggepanel anno mellomkrigstiden. Men kildene avslører at denne bygningen med bakfløy som stammen på en T må ha betydelig alder. I 1802 bodde enken etter Hans Jansen Horn i dette huset. I 1790 var Horns offisielle tittel "Bygmæster ved Fritzøe Værk". Panteboken forteller at dette var byggmesterens egen bolig, arvet etter faren i 1776. Hans Jahnsen Horn fikk ansvaret for oppføringen av Harsdorffinspirerte Sandar kirke i Sandefjord. Greven bidro til byggearbeidene med en anselig pengesum. Det er fortalt at Horn improviserte tegnearbeidet underveis og ble avskjediget i 1791. Arbeidet ble overdratt til byggmester Hans Christian Lind som da praktiserte i Christiania. Byggmester Horn døde få år senere og familien gjenfinnes gjennom 1800-tallet som sjøfolk.

En annen husstand av Hornfamilien fantes

et stenkast fra snekker- og belgmakerverkstedet. Ved foten av den bratte Kongsveien mot Skien ligger på venstre hånd en større halvvalmet klassisistisk bygning med en meget fin Louis-seize inngangsportal mot bakgården. Her bodde belgmaker Just Jahnsen Horn, født i 1753 og pensjonist med boret i huset etter at han solgte eiendommen til kjøpmann og skipper Christopher Trosvig i 1814. Senere ble eiendommen først og fremst assosiert med garvmester Amundsen. Hornfamilien var en sentral Langestrandsfamilie i jernverkstiden.

Byggmester Carl August Strøm er også knyttet til den gamle Wellerødgaden. Hans hjem fra 1804 ligger halveis opp til kirken, på eiendommen som i dag heter Kirkegaten 12. Bygningen har hatt fine empiredetaljer sannsynligvis fra Strøms tid. Også nærmere snekkerverkstedet har Strøm satt spor. En tegning av nytt tørkehus er signert Strøm, da titulert jernverkets byggmester.

HANS CHRISTIAN LIND

Tvers over gaten for tørkehus og snekkerverksted er eiendommen Nedre Tverrgate 2, opprinnelig første eiendom på Wellerød-

gatens nordre side. Naboeiendommen Øvre Fritzøegt. 1 var den gang en del av samme eiendom. Hjørnebygningen mot Øvre Fritzøegate har siden 1879 fremstått som sveitserhus, men grunnmuren viser eldre opprinnelse. Nabo-huset Nedre Tverrgate 2 kan føre sin historie som hovedbygning ned til tiden før 1800 mens bygningen mot Øvre Fritzøegate ble oppført som en smalere sidebygning mellom 1809 og 1820. Frem til 1879 fungerte sidebygningen som utleiebolig, og ble deretter utskilt som egen eiendom. Eiendommene bærer på en felles historie av stor interesse.

I 1794 kjøpte Christianiabyggmesteren Hans Christian Lind denne eiendommen i Wellerødgaden og bosatte seg fast på Langestrand med sin kone Suzanne Sthær og sønnen Hans Christian jr. I senere år er Lind blitt tilkjent en betydningsfull plass i norsk arkitekturhistorie, men hans innsats lokalt har nok vært mindre kjent og hviler for en stor del fremdeles i mørke.

Hans Christian Lind ble født i Danmark i 1753. Han studerte ved Kunstakademiet i København og hadde Harsdorff som lærer. En av de samtidige elevene het C.F. Hansen. Både Hansen og Harsdorff regnes blant de ypperste arkitekter dansk/norsk historie har frembragt. I 1786 bosatte Lind seg i Christiania hvor han tok borgerskap som murmester, stenhugger og gipsmaker. Han tegnet den senere nedbrente Christiania Tollbod i 1787-90, men ellers var det ikke godt med arkitektoppdrag på denne tiden. Tollboden var en tidstypisk monumental bygning med helvalmet tak og åpen arkade på midten - akademisk ypperlig utført. I 1788 giftet han seg på Tveten i Aker med Suzanna Elisabeth Sthær.

Lind ble kalt til Vestfold i 1792 for å fullføre arbeidene med Sandar kirke og han foresto interiørene i kirken. Det er rimelig å tro at Lind kom til Langestrand fordi jernverket hadde behov for hans ferdigheter. Senere, under bergråd Petersens ledelse ble det bygget mye nytt på verket, og bygninger fra denne tiden kan sikkert tilskrives Lind. Dessuten ble mange patrisiergårder på Storgaten offer for en bybrann i 1792 og som arkitekt må han ha vært etterspurt de påfølgende år.

Lind utførte tegnearbeid for prost og senere grevskapsmedeier Johan Friedrich Sartz og har nok forestått mange byggeprosjekter for byens borgere. Lystgårdene Hovland og Yttersø kan med rimelighet tilskrives Linds tegnestue. Tegningene av Enighets kirke på Langestrand er signert Lind. Historien kompliseres av at far og sønn hadde likelydende navn og samme yrke.

Hans Christian Lind jr. har nok gått i lære hos faren. Allerede i 1813 opptådte de to sammen som henholdsvis byggmester og murmester da det skulle gis overslag over bygging av en ny bro over Lilleelven, en ut-

Til venstre: Byggmester Hans Christian Linds hus hvor han slo seg ned i 1794 sammen med familien, hustruen Suzanna og sønnen Hans Christian.

Bygningen burde vært undersøkt grundig, men fremstår som en gammel fireromsplan med karakteristisk sideordnet inngangsparti. Arken kom til i begynnelsen av 1900-tallet. Til høyre skimtes hjørnehuset som opprinnelig var sidebygning til Linds bolig.

Linds eiendom, nåværende nedre Tverrgate 2 og Øvre Fritzøegate 1 i Linds egen strek fra 1802. øverst til høyre.

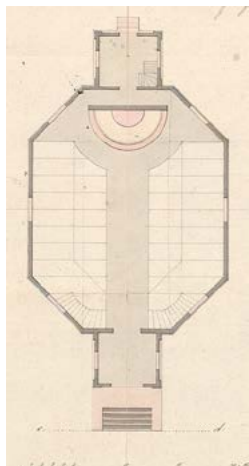

Linds tegninger fra 1815 av Enigheds kirke

Over: Legg merke til fondveggen utstyr

(Riksarkivet)

løper av Farriselven - forsynt med vannføring av utløpene fra sagbrukets renner.

Hans Christian Lind jr. giftet seg i 1811 med Anne Skye. Forlovere var Løge og Falch - sistnevnte må være senere kammerråd Falch, en av de fire Larviksborgerne som overtok grevskapseiendommene i 1817. Branntakstene for Langestrand viser at far og sønn Lind takserte sammen for første og siste gang i 1814. Neste innføring er i 1816, da Lind junior undertegner uten faren ved sin side. Lind juniors siste innføring er i året 1825.

Navnelikheten har nok medført at Lind jr. kan ha blitt forvekslet med faren og Hans Christian Lind seniors dødsår har tidligere ikke vært kjent. Ministerialboken for Larvik kirke viser at Suzanna døde den 14. mai 1815 og bygmesteren selv den 2. september samme år. Lind junior fortsatte sin virksomhet i Larviksområdet frem til noe over midten av 1820-tallet. Deretter skal han skal ha utført arbeider i og rundt Fredrikshald. Bybrannen der i 1826 skapte utvilsomt et behov for bygningskyndige, slik bybrannen i Larvik i 1792 skapte levebrød for hans far. Hans kone døde i 1827 og det er uvisst hvor Lind jr. endte sine dager. Han skal ha tegnet en prestegård i Fredrikshald, og forsvinner tilsynelatende sporløst ut av historien.

Lind seniors dødsår skaper noe usikkerhet rundt tegningene til Enigheds kirke. De er signert 1815 og den stilsikre håndskriften synes å være seniors. Lind junior undertegner noe mer slurvet, ihvertfall i branntakserings-sammenheng. Det er ikke usannsynlig at Lind junior likevel kan tilkjennes delaktighet i dette kirkebygget. Ihvertfall kan Linds død og sønnens nye posisjon forklare hvorfor kirken

ble oppført noe endret i forhold til originaltegningen fra 1815 som viser et mansardtak. Kirken ble innviet med et helvalmet tak med kinavipp i tråd med lystgården Yttersø som antas å være oppført i årene 1817 - 1820. Skyldes endringen initiativ fra Yttersøs eier, prost og grevskapsmedeier Sartz? Likeledes må man spørre seg om andre arbeider som måtte dukke opp og normalt tilskrives Lind senior egentlig er resultat av et samarbeide mellom de to, eller sønnens verk alene.

Familiens Linds bolighus har en 4-romsplan med særpreget sideordnet inngangsparti. Utvendig endret i 1860-årenes stil, men med hovedkarakteren er intakt. I 1832 ble eiendommen overdratt til belgmaker Hans Jørgen Pedersen, som nå kunne glede seg over kort vei til arbeidet på belgmakerverkstedet over gaten. Eiendommen forfalt gjennom midten av århundret, men i 1860/70-årene overtok skipper H. A. Jensen og ga huset en del av preget det har i dag.

Forholdet mellom far og sønn Lind er et nytt og utforsket tema for arkitekturhistorisk interesserte. Lindnavnet representerer en bygningshistorisk ekspansiv periode i verkets og byens historie. At den danske arkitekten skulle bosette seg i ene enden av Langestrands hovedgate og bli opphav til en vakker kirke i den andre, er et skjebnens sammentreff. Lind senior opplevde aldri å se kirkebygget ferdig, men ble sammen med sin kone gravlagt på den nye kirkegården tre år før innvielsen.

VEIEN TIL MOHOLT

Vi forlater Langestrands gamle hovedgate og vandrer den bratte Eidgaten oppover til Øvre Eidstredet, i eldre tid absolutt yttergrense

for tettbebyggelsen. Eidgaten skriver seg antagelig fra tiden etter 1735 da det ble anlagt stangjernshammer på Moholt i Siljan og råjern ble fraktet denne veien til utskipping over Farrisvannet fra bryggen i Fritzøekilen for å returneres samme vei som stangjern. Eidgaten fikk særdeles stor betydning da de fire Larvikborgernes interessentskap rundt 1817 tok i bruk den nye masovnen på Moholt. Da gikk transporten av malm fra innskipningen på Batteristranda som tidligere, men nå over Nedre Fritzøegate, Eidgaten og Farrisvannet til Moholt. Nedleggelsen av masovnen i Hammerdalen til fordel for Moholt må ha medført svært stor trafikk over Eidgaten. Etter oppføringen av den nye masovnen i Hammerdalen i 1845 mistet også Øvre Verksgård betydningen som kullager og kulleveransene gikk over Eidgaten/Kullveien til det nye trekullageret ved Kullveien 5. Derfra var det kort og grei vei ned til den nye masovnens bro.

Allerede i løpet av 1700-årene fantes det et og annet bolighus med uthus og plankegerde på hver side av Eidgaten. Bergråd Petersen drev en smie halvveis opp i bakken omtrent der Michael Treschow lot oppføre et enormt trekullager i Kullveien. Brofundament fra dette byggverket finnes ennå i hagen til Kullveien 5, der også Petersens smie lå. Smien ble

drevet av en smed som bodde på stedet. Huset som står der i dag er den ombyggede gamle boligen til smeden. I området bodde folk som arbeidet i masovn, hammer og og smie. Etter midten av 1800-årene hellet området yrkesmessig til skipper- og sjømannsstanden.

Rett ovenfor innkjøringen til den lille stikkveien Kullveien, er et 1920/30-tallspreget bolighus i to etasjer med lavt helvalmet tak. Grunnmuren har alderspreg og kjellervinduet er gammelmodig og utstyrt med beslag fra første halvdel av 1800-tallet.

Et søk i Riksankvarens arkiv avslørte foto av dette huset tatt på 1920-tallet. En påskrift antyder at bygningen er tilflyttet fra Brunlanes. Fotografiene viser en bygning av betydelig alder. Branntakstene bekrefter at bygningskroppen ble satt opp her i 1856 som verksbolig for to familier og utstyrt med moderne "Comfürindretning". Fotografifunnet viser i hvilken grad bygninger på Langestrand kan være endret og modernisert som dekke over en svært så interessant eldre kjerne. Et åpent spørsmål er om bygningen stammer fra f.eks Barkevig jernverk.

Nabobygningen er en lang brakke flyttet hit samme år. I branntaksten går den under tilnavnet Undersbobarakken (Undersbo er et gammelt gårdsnavn ved Lågen). Her bodde

Utsnitt av et større panorama som viser fra venstre til høyre Eidgatens løp langs Hammerdalen. Øverst til venstre er det store kullageret fra 1845.

Broen til venstre finnes det ennå rester av i Kullveien 5. Masovnen fra 1845 var nok revet da bildet ble tatt og skulle ha befunnet seg til høyre for kullageret. Vender vi blikket nedover mot høyre ser vi en annen langstrakt bygning med et stort tak.

Det må være det store kullageret fra 1700-tallet på Kullepladsen. Rett til venstre for kullageret skimtes andre store lagerbygg. Man regner med at dette bildet er tatt en gang i slutten av 1860-årene eller rundt 1870. Hadde ikke masovnen fra 1845 manglet, kunne man trodd bildet var eldre. (ØP fotoarkiv)

Over: Eidgaten 10 er ikke oppført i mellomkrigstiden som man kunne tro, men er en tilflyttet verksfunksjonær bolig av ukjent opprinnelsesår. Foto anno 1920-tall avslører et ytre fra 1856 med spor etter eldre opprinnelse.

(Under: RA fotoarkiv)

Nederst til høyre: Eidgaten 1, gjennom 1800-årenes første kvartal hjemmet til treskjærer Ole Grøn som skar mange av ovnsmodellene fra denne tiden. Bygningen var den gang kortere. Verkstilknytning gjennom 1800-tallet. Her bodde bl.a. smeder.

flere verksfamilier og bygningen var utstyrt med fire kjøkken med dobbelte gruer, stuer og kamre. Grunneierens ønske om å fjerne brakken til fordel for moderne rekkehus medførte at eiendommen ble fredet i 1985.

Fra toppen av bakken kan vi skue utover et havpanorama. Det slår en hvilket strev det må ha vært for frakthestene å dra jern- og malmlass opp denne steile bakken. Inn til venstre ligger en av de mange naturlig fremgrodde tverrgatene mellom de bratte hovedveiene.

BILTHUGGER GRØN

En langstrakt, smal, lav brakke, Øvre Eidstredet 1, har historie knyttet til jernverkets kunstneriske produkter, men er preget av sveitserdetaljer og en veranda anno 1900. Østre del ble føyet til i 1860-årene, men vestre del er fra ca. 1800, i panelt utmurt bindingsverk.

En kombinasjon av kartmateriale, branntakster og folketellinger avslører at Ole Grøn med kone og to barn disponerte bygningen, antagelig allerede rundt 1800. Han omtales da som bilthugger (forvansket i en transkribering til Stillethugger) og senere som stolmaker. Mannen kan neppe være andre enn treskjæren Ole Grøn som skar mange ovnsmodeller fra slutten av 1700 årene og fremover.

Ole Grøn ble ansatt ved verket i slutten av 1700-årene og fikk fri tjenestebolig, formodentlig Øvre Eidstredet 1, eller "Eiebaraquen" som den ble hetende da den ble flerfamiliebolig for verksarbeidere senere - hovedsakelig smeder. Ole Grøn ble født i 1757 og tok antagelig borgerskap som murmester i Christiania i 1785, men skiftet yrke til bilthugger og stolmaker. Det var ikke uvanlig at bilthuggere samtidig tok borgerskap som

stolmakere. I 1799 leverte Ole Grøn et dusin stoler til Fritzøe Værks kontor. Arbeidet ved verket var variert og besto i å reparere gamle ovnsmodeller såvel som å lage nye, deriblant "Vulkan" og mange andre kjente modeller.

Ole Grøn arbeidet mye sammen med tømmermann Iver Iversen i Bekkestredet 3 i den mer beskjedne delen av Langestrand. I 1820-årene bygget Iversen Eidgaten 15 som ennå er bevart, og ble nær nabo av Grøn. Ole Grøn var etter alt å dømme en ansett og betrodd mann ved verket. To av hans sønner ble stolmakere og førte familietradisjonen videre.

FRA EIET TIL STRANDEN

Nabohuset Øvre Eidstredet 3 består av et tilflyttet 1700-tallshus tilføyet et par rom i 1856 og benyttet som tomannsbolig for verksansatte - gassmester og smed de første årene. Eidstredet var nok folksomt og barnerikt i 1850/60-årene. På denne tiden ble det oppført flere verksarbeideboliger for å tiltrekke arbeidskraft som da var mangelvare - ideologisk forklart som en sosialliberal dreining.

Vestover munner Øvre Eidstredet ut i den gamle Kongsveien til Skien, nå Øvre og Nedre Damsbakken. Ned Damsbakkene passerer vi eiendommer som i sin tid huset brennevinsbrenning og var utstyrt med skjenkerett.

I den gamle jernverkstiden kjørte kullkjørrerne denne veien ned til Øvre Verksgård og returnerte samme vei brennevinstørste med mynter i lommen.

Fra Kirkegaten når vi Langesgate og tidligere Skolegaden (nå Rosendalsgate), et sentralt området nedenunder den før omtalte hovedgate Wellerødgaden (nå Kirkegaten). Rosendalsgaten har et tett og pittoresk kron-glete løp, bebygget med dels patrisierboliger og dels mer beskjedne arbeiderstuer. Lengst vest på gamle Langestrand krysser Bekkegaten ned mot stranden. Som mange gater i området begynte Bekkegaten sin eksistens som fellesareal og passasje mellom eiendommer. Her rant bekken i det fri og ble først lagt under jorden fra 1850-årene - derav Bekkegaten. En rekke beskjedne eiendommer og noen få av midlere standsmessig karakter har siden jernverkstiden flankert gateløpet. Fortettet i slutten av 1800-årene og opp til 1940/50-tallet med samtidstypiske trehus.

Halvveis ned mot stranden vider gaten seg ut til en plass hvor det tidligere var vannpost. Torvets fondvegg dannes av Bekkegaten 6 og Brønngaten 8. Bygninger med opprinnelse i Langestrands gamle verksarbeiderklasse. Brønngaten 6 ble utvidet i 1952 og var opprinnelig en liten stue kanskje bygget så tidlig som i 1730/40-årene av masovnsarbeider Christian Thygesen, død i 1816.

Napoleonskrigene innebar ulykke for den jevne mann og kvinne på Langestrand. Nøden var stor under fastlandsblokaden og familien i Brønngaten led som mange andre. Gjennom forsørgertap, vergemål og samhold ble eiendommen værende i familien. Man livnærte seg av dagarbeide ved jernverket, fiske

og brennevinsbrenning. På 7,5 x 5,5 kvm ble livet levet i tette familieforhold. Til tider brennevinsbrenning og skjenkerett og neste generasjon i kristelig alvor og frimenighetsarbeide tilknyttet Lammers menighet. Brønngaten 6 representerer historien til arbeidsfolk på Langestrand på godt og vondt gjennom to hundre år. Fremdeles er eiendommen i samme families eie.

Bekkegaten 6 ble utskilt en gang rundt midten av 1800-årene som bolig for en gren av familien. Dette er ikke de eneste eiendommene på Langestrand med familieband langt bakover i tid. Der de øvre klasser historisk har vært på rask visitt, finnes en ryggrad av familier og eiendommer med røtter til jernverkets arbeiderklasse og den eldste gruppen innbyggere som livnærte seg av fiske.

Vi passerer den vakre eiendommen Bekkegaten 3 som var dagarbeiderbolig fra 1700-tallet frem til midten av 1800-årene. Pantebokinføring fra 1803 forteller at dagarbeider ved jernverket, Anders Jørgensen Potten, overtok eiendommen. Potten døde i 1820 og året etter overtok daglønner Abraham Hansen Dolven. I 1973 ble eiendommen reddet og restaurert av Ragnar Nilsen, en bevaringspioner langt forut for sine samtidige bydelsfeller.

Til venstre sees det lille torget i Bekkegaten. I dette området bodde fra gammelt av folk med tilknytning til verket og en del fiskere, mange dagarbeidere, masovnsarbeidere og en og annen masovns-mester. Bygningen øverst til høyre var på 1740-tallet boligen til masovnsarbeider Christian Thygesen. Etterkommerne bor her fortsatt og det er mange gamle familieforbindinger i dette området. Nabobygget til venstre ble skilt ut til en slektning rundt midten av 1800-årene. Opprinnelig et knøtt-lite hus som etterhvert er tilføyet værelser. Langestrand har mange kjerneeksempler på påbyggingsskikk.

Under: Brønngaten 8 i 1903. Fotografiet ble tatt før en Amerikarise. (Foto: Sørensen)

Til høyre: Bekkegt. 3. I 1973 føyde Ragnar Nilsen seg til den lange rekken av eiere. Han valgte bevaring og utførte en restaurering som på den tiden var svært uvanlig og på tvers av vanlige råd.

En tidligere eier av Bekkegt.3. (Foto: tilhører Nilsen)

Motstående side: Skisse av jernverket rundt midten av 1700-årene. Øvre Verksgård fremstår som plassdannelse mellom lagerbygninger. Masovnen rett ut fra det naturlige platået. Hammerbygninger nord for masovnen. Arkiv: Fritzøe jernverk

Langestrands egenart er ikke mindre under press nå enn tidligere og tiden leger ikke alle sår. Noe tapes for all tid og kan ikke gjenskapes i kopi - desto lykkeligere at noen ser og forstår historiens og miljøets betydning.

Ferden ender på Batteristranda der alt begynte. Den vestre delen er sandstrand som da fiskere dro opp båter på land. Der røstingsovnene sto er det nå supermarked, boligblokk, lokalavis og snart hotell.

I ET NØTTESKALL

Fortellingen om Langestrand begynner med strandstedet og fiskerne forut for makten fra Fresje, Fridtsøehuus, København, forvalterperioden, interessentskapet og Fritzøehus. Makten beslagla naturressurser og konsentrerte rikdom. Industriens hjul ble skjøvet i bevegelse av elven, skipene losset malm fra Arendal, malmen ble røstet på stranden og smeltet i Hammerdalen. Jernet reiste til Moholt, vendte tilbake som stangjern og tok ferden ut på havet igjen til fjerne steder som England og Amerika eller endte som spiker i husveggen lokalt. Bygningsmiljø og terreng bærer historien videre. Kongsveien dannet verksgate samtidig som nye forbindelser i retning Larvik vokste frem, men ble endelig brutt i 1854.

Fortellingen om Langestrand spenner fra dagliglivets ubetydeligheter til maktkorridorernes skånselløse spill, fra folk i enkle kår til velutdannede, europeisk orienterte tjenestemenn, en greve og vel ansette lokale borgere, byggmestre og spesialarbeidere.

Fortellinger gjemmer seg i det som er tilbake av bygninger og miljøer i 1600-tallsbydelen som aldri ble brannherjet - velstanden er den

nye ødeleggelsesfaktor, uttalte daværende byarkitekt Lars Lie i 1975 med Langestrand og konfliktene rundt arealdisponering og byggesaker i tankene. Er vi kommet mye lenger?

Kilder: Stoff er tidligere benyttet i boken Langestrand og Fritzøe Værk - et jernverkssamfunn ved havet, utgitt i 2006 av Langestrands Nyttige Selskab og Fortidsminneforeningen, Vestfold avdeling. Kilder er også hentet frem i etterkant.

Hovedkilder er Larviks historie b.I-III, Wasberg: I takt med Europa, og andre standardverk, arkivkilder fra statsarkivets samlinger etter Laurvig grevskab og Fritzøe Jernværk, Pantebøker og branntakster for Langestrand, Kartmateriale fra 1688, 1802, 1820, 1873-79, 1882, 1892, 1906 og 1932. Eldre kunst og arkitekturhistoriske verk og muntlige lokale kilder. Langestrands Nyttige Selskabs fotosamling og innkommet billedmateriale, egne registreringer i området. Riksantikvarens arkiv, Riksarkivet og Larvik kommune/Larvik Museums samlinger nevnes i denne sammenheng. Alle umerkede fotografier tilhører forfatteren.

Forkortelser: LNS=Langestrands Nyttige Selskab, RA=Riksantikvaren. Rapport, Nes jernverksmuseum vedr. murene ved Valseverket

